

Марина БАРДІК,

orcid.org/0000-0003-3092-8929

кандидат мистецтвознавства,

провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології

Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

(Київ, Україна) *mb30@i.ua*

МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ЖИВОПИС КИЇВСЬКОГО СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: НОВІ ФАКТИ ТА ВПЛИВ НА СТІНОПИС КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Стаття присвячена проблемі розвитку живописної декорації Київського храму Св. Софії у 1854–1900 рр. Мета нашого дослідження – доповнити історію монументального живопису Софійського собору другої половини ХІХ ст. і простежити його зв'язок із монументальним малярством Києво-Печерської лаври.

Згідно з архівними відомостями висвітлено історію розписів Св. Софії після створення храмової декорації у 1850–1853 рр. і до створення композицій Михайлом Врубелем у 1884 р. та Іваном Селезньовим у 1894 р. Введено в науковий обіг імена художників і майстрів, які виконали монументальне живописне оздоблення собору. Серед них були відомі такі українські художники, як брати Микола Мурашко й Олександр Мурашко, Володимир Сонін. Велика кількість митців відображає масштабність проведених робіт. Художні роботи були комплексними і включали виконання нових композицій, поновлення розписів, іконостасів, ікон, храмового начиння і золочення куполів.

Уперше нами проведено атрибуцію живописних композицій Софійського собору другої половини ХІХ ст. Композиції в інтер'єрі написали художники: М. Мурашко (1883, 1889–1890), І. Науменко, Рогожин, Шмідт (стінопис у новій паперті, тобто в західному приділі, 1888), І. Семенченко (1889), В. Сонін («Різдва Христове» на західній стіні центральної нави, 1898). Композиції екстер'єру написав Т. Цепенюк (барабани куполів, 1895–1896). Установлено час і характер поновлення розписів, начиння. Заходи з поновлення живопису мали реставраційний характер. Їх провели художники: Д. Стельмашенко (1867), З. Михлаєнко (1879), М. Мурашко (1883), О. Мурашко (1888), Л. Кохно (1888–1889), І. Семенченко (1891). Другу половину ХІХ ст. представлено як завершальний період у формуванні живописного ансамблю Софійського собору. Надалі історію монументального живопису собору творили реставратори. Простежено зв'язок стінопису Софійського собору і Києво-Печерської лаври. Проведені в Софійському соборі живописні роботи сприяли зміні декорації Успенського собору Лаври та створенню нових композицій екстер'єру Троїцької надбрамної церкви в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: сакральне мистецтво, монументальний живопис, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Микола Мурашко, Олександр Мурашко, Володимир Сонін.

Maryna BARDIK,

orcid.org/0000-0003-3092-8929

Candidate of Art History,

Leading Researcher at the Scientific-Research Department of the History and Archaeology

National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve

(Kyiv, Ukraine) *mb30@i.ua*

KYIV ST. SOPHIA CATHEDRAL MURAL PAINTINGS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: NEW FACTS AND THE INFLUENCE ON KYIV-PECHERSK LAVRA MURAL PAINTINGS

The article deals with the problem of the development of Kyiv St. Sophia Cathedral painting decoration in 1854–1900. The purpose of the research is to supply the history of Kyiv St. Sophia Cathedral mural painting in the second half of the 19th century, to observe the connection with Kyiv-Pechersk Lavra mural paintings.

According to the archival data the author discovered the history of St. Sophia murals after 1850–1853 (creating the cathedral decoration) to 1884 (Mykhail Vrubel's paintings) and 1894 (Ivan Seleznov's paintings). The names of artists and craftsmen, who performed the mural painting decoration in the cathedral, have been introduced into scientific circulation. Among them are such well-known Ukrainian artists as brothers Mykola Murashko and Oleksandr Murashko, and Volodymyr Sonin. A large number of artists and craftsmen reflected the magnitude of the work performed. The artistic works were complex; it included the creation of new paintings, the renovation of mural paintings, icon-stands, icons, cathedral utensils, and gold-plating domes.

For the first time the author attributed the mural painting compositions of St. Sophia Cathedral of the second half of the 19th century. Compositions in the interior were painted by artists namely M. Murashko (1883, 1889–1890), I. Naumenko,

Rohozhyn. Shmydt (murals in the porch the same exonarthex, 1888), I. Semenchenko (1889), and V. Sonin ('Nativity of Our Lord' painted on the west wall of the central nave, 1898). The exterior compositions were painted by T. Tsepeniuk (dome drums, 1895–1896). The dating and kind of the renovation of the mural paintings, cathedral utensils have been clarified. The measures for the painting renovation had a restoration character. They were performed by the artists D. Stelmashenko (1867), Z. Mykhlaienko (1879), M. Murashko (1883), O. Murashko (1888), L. Kokhno (1888–1889), I. Semenchenko (1891). The second half of the 19th century have been presented as the final period of formation of the painting decoration in St. Sophia Cathedral. Later the history of the mural painting has been made by restorers. The author observed the connection of the mural paintings in St. Sophia Cathedral and Kyiv-Pechersk Lavra. Artistic works in St. Sophia Cathedral had influence on the change of the decoration of the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral and the creation new compositions of the exterior of the Trinity Gate Church in the late 19th – early 20th century.

Key words: *sacral art, mural painting, Kyiv St. Sophia Cathedral, Kyiv-Pechersk Lavra, Mykola Murashko, Oleksandr Murashko, Volodymyr Sonin.*

Постановка проблеми. Живопис Київського Софійського собору в суспільній свідомості сприймається насамперед як високохудожня пам'ятка давньоруського мистецтва, освяченого візантійським каноном краси. Розписи більш пізнього часу викликали інтерес здебільш у колі фахівців і тих, хто цікавився українським сакральним малярством. Софійський стінопис XIX ст. донедавна в історії образотворчого мистецтва був представлений двома важливими епізодами: оглядом подій 1843–1853 рр., пов'язаних із відкриттям давніх фресок Ф. Солнцевим і подальшою зміною храмової декорації, а також із відкриттям мозаїчних і фрескових композицій А. Праховим і створенням у 1884 р. М. Врубелем зображень 3-х ангелів у центральному куполі. Монументальний живопис Софії Київської першої половини XIX ст. автор цієї статті дослідила у своїй монографії (Бардік, 2019: 56–70, 139–200). У ній, зокрема, завдяки вдосконаленню методики було виконано атрибуцію софійських розписів першої половини XIX ст., розкрито їхній зв'язок з історією живопису Києво-Печерської лаври. Питання ж історії монументального малярства Софійського собору другої половини XIX ст., за винятком хіба що Врубелівських композицій, є недостатньо вивченим, а тому актуальним для українського мистецтва і таким, що потребує дослідницьких пошуків.

Аналіз досліджень. Оскільки, як ми зазначили, діяльність А. Прахова із розкриття, вивчення та популяризації софійського мозаїчного та фрескового живопису дослідники докладно вивчали, а історію створення та художні особливості стінопису М. Врубеля ретельно аналізували у багатьох працях, ми не будемо наводити довгий список останніх. Звернемося до публікацій, де згадується інший живопис Софії другої половини XIX ст.

У путівнику по Києву К. Шероцький писав про «нові композиції Стрітєння, Різдва Христового і Воскресіння – зроблені худ. Соболевим», а також повідомив про часткову зміну в архітектурі собору: в 1882 р. була збудована стіна захід-

ного зовнішнього притвору – паперті (Шероцький, 1917: 34, 55). Згодом В. Лазарєв уточнив, що згадані композиції було написано в центральному кораблі (Лазарєв, 1978: 69), тобто в центральній наві храму. Додаймо, що під час проведення реставраційних робіт на композиції кінця XIX ст. очікували випробування: під час реставраційних робіт 1930-х рр. одну з них видалили, відкриваючи зображення І Вселенського Собору (XVIII ст., західна стіна центральної нави), а в середині 1950-х рр. дві інші реставратори вкрили нейтральним тоном, щоб сконцентрувати увагу відвідувачів собору на давньому живописі.

У своїй монографії Г. Вздорнов щодо робіт, які передували діяльності А. Прахова у Софійському храмі, зауважив: «На початку 80-х рр. розпочалася друга фаза реставрації собору св. Софії, яка передбачала відновлення паперті, влаштування опалювальної системи і промивання солнцевського живопису» (Вздорнов, 1986: 134). Восени 2009 р., після розкриття та реставрації, знову побачили світ написані олією «Стрітєння» та «Хрещення Господнє» відповідно на північній і південній стінах західної частини центральної нави. Керівник реставраційних робіт А. Остапчук наприкінці вересня того року оприлюднив цікаву інформацію щодо їхнього авторства і датування: на «Стрітєнні» є автограф художника Івана Федоровича Селезньова, *І.Ф.С.*, і рік – 1894; аналогічно А. Остапчук атрибутував «Хрещення Господнє» (Остапчук, 2009). Цю атрибуцію повторила Т. Рясная і навела дані з реставраційних звітів про виконані роботи, факти творчої біографії І. Селезньова. Вона констатувала відсутність даних про зникле зображення на західній стіні, його автора і час створення; Т. Рясная назвала його «Воскресіння» (Рясная, 2009: 237). Пізніше І. Марголіна зауважила, що зниклою композицією було «Різдво Христове» (за іншими даними – «Воскресіння»), а в подальшому тексті статті вона називала композицію на західній стіні собору, видалену реставраторами в 1937–1939 рр., «Різдво Христове»

(Марголіна, 2019: 120–121). Аналізуючи особливості збережених композицій, І. Марголіна, зокрема, виявила портретні риси І. Селезньова та П. Лебединцева у персонажів «Хрещення Господнього», вплив ікони Миколая Мокрого (знаходилася на північних хорах Софії) та пов'язаного з нею чуда на особливості зображення Христа Немовляти у «Стрітенні».

Таким чином, поки що залишалися невідомими проведені живописні роботи, написані композиції, їхні автори й роки створення у другій половині XIX ст., окрім творів М. Врубеля (1884) та І. Селезньова (1894). Нез'ясованим також є питання про зв'язок софійського малярства цього часу з монументальним живописом у Києво-Печерській лаврі, адже у першій половині XIX ст. цей зв'язок простежувався (Бардік, 2019: 139–182).

Мета статті – доповнити історію монументального живопису Київського Софійського собору другої половини XIX ст. і простежити його зв'язок із монументальним малярством Києво-Печерської лаври.

Виклад основного матеріалу. У середині XIX ст. в Софійському соборі була створена нова живописна декорація – композиції, виконані ієромонахом Іринархом і художниками Києво-Печерської лаври (весна 1850 – липень 1852), а також І. Желтноножським і художниками (серпень 1852 – вересень 1853) (Бардік, 2019: 145–189). Частково ця декорація зберігається донині, як і розписи в південно-східному приділі собору на честь Успіння Богородиці. Ми виконали їхню атрибуцію: композиції написав К. Волошинов (липень 1835 – червень 1836), їх доповнив Іринарх сценами з історії хрещення Давньої Русі, а вівтарну частину після розкриття фресок розписали лаврські живописці (весна – вересень 1850) (Бардік, 2019: 141–144, 152–155). Поновлення зазначених розписів знаменує вже другу половину XIX ст. В Успенському приділі живописні роботи проводилися у 1867 р.: живописець Дмитро Стельмашенко виконав промивання стінопису і поновив живопис на склепінні; також він промив і вкрив лаком 11 ікон, оновив 4 намісні ікони (Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 3. Оп. 2. Спр. 103). За видом виконаних робіт можемо зробити висновок, що роботи зі стінописом мали реставраційний характер.

У 1879 р. було проведено комплекс ремонтних робіт. Серед іншого маляр Костянтин Михайлов зробив фарбування в соборі, тинькар Микола Гвоздьов перетер тиньк у Богоявленському приділі, маляр Олександр Борисенко виконав фарбу-

вання у Богоявленському та Богословському приділах, а живопис у приділі апостола і євангеліста Іоанна Богослова поновив живописець Захарія Михласенко (ДАК. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 250).

Наступні живописні роботи були пов'язані зі спорудженням у 1882 р. західного приділу – паперті. Згідно з архівними документами автором проекту і відповідальним наглядачем за проведенням робіт був міський і єпархіальний архітектор Володимир Николаєв, який згодом став архітектором Києво-Печерської лаври (ДАК. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 273).

Завдяки дослідженню архівних матеріалів ми вводимо в науковий обіг факти, які доповнюють не тільки історію монументального живопису Київського Софійського собору, а й історію українського образотворчого мистецтва другої половини XIX ст. Справа в тому, що в художньому оздобленні собору взяли участь відомі українські художники – Микола Іванович Мурашко, живописець і педагог, і його брат Олександр Іванович Мурашко – іконописець, начальник іконописної майстерні. У квітні 1883 р. М. Мурашко виконав промивання живопису в Апостольському приділі. Улітку – на початку осені 1883 р. (оплата проходила у вересні та жовтні) М. Мурашко написав 5 композицій та орнаменти на фронтоні, розписав бордюри вікон західної стіни і дверей (ДАК. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 273). У цей час майстер Дмитро Степанович Хорєв виконав тинькування собору та Софійської дзвіниці (ДАК. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 273; ДАК. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 289).

У 1880–1890-х рр. у Софійському соборі було відкрито низку фрескових композицій, у 1884 р. – мозаїчні зображення. Цього ж року М. Врубель написав трьох архангелів, блискучо доповнивши давню декорацію центрального купола. Ці події мали безпосередній вплив на історію живопису Успенського собору Києво-Печерської лаври. А. Прахов і тодішній настоятель Софійського собору П. Лебединцев увійшли до складу комісії, створеної в 1886 р., яка мала надати висновок щодо розписів Успенського собору Лаври. Зазначимо, що Успенський собор був розписаний у бароковому стилі лаврським ієромонахом Іринархом і художниками в 1840–1843 рр. (Бардік, 2019: 104–130). У Лаврі первісно розписи хотіли зберегти, задля чого їх поновити. Але комісія прийняла зовсім інше рішення: вона рекомендувала змінити живопис на розписи в дусі давньоруських церков XI–XII ст. і прикрасити Велику Лаврську церкву мозаїками і фресками (Петров, 1900: 584–587). Наявний живопис у головному об'ємі Успенського собору знищили в 1893 р., а потім

під керівництвом відомого монументаліста В. П. Верещагіна головний храм Лаври прикрасили новими композиціями. Їх виконали не в мозаїчній і фресковій техніках, а в традиційній тоді олійній, хоча мрія про візантійський і давньоруський храм певним чином все ж таки була втілена.

Проте повернемося до Софійського собору, для якого писали ікони іконописці Києво-Печерської лаври (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 128; ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 131). У 1887 р. Олександр Мурашко, брат Миколи Мурашка, переїхав зі своєю родиною та іконописною майстернею з Чернігова до Києва і в 1888 р. долучився до робіт у Софійському храмі. Навесні – влітку 1888 р. він підготував поверхні в паперті для стінопису, виконав позолоту й оббивку митрополичого крісла, виготовив липовий хрест, визолочений червоним золотом для іконостаса собору (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 131). Улітку 1888 р. в паперті собору художник Рогожин (його ім'я не вказане) написав зображення св. рівноапостольних князя Володимира і княгині Ольги, святителів, а художник Іван Науменко (вірогідно, саме він виконував розписи в Кирилівській церкві – у документах по тих роботах зафіксовано лише прізвище Науменко) – зображення Спасителя, Богоматері й архангела Михаїла над західними дверима паперті, художник Шмідт (ім'я не вказане) – орнаменти; він також виконав розписи у дзвіниці; у соборі художник Леонтій Кохно з помічниками промив мозаїки, промив і поновив орнаменти (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 131).

Брати Мурашки продовжили працювати в Софії. М. Мурашко у жовтні 1889 р. написав орнаменти в укосах вікон барабана центрального купола, пофарбував карниз купола (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 134). У серпні 1890 р. він виконав зображення Спасителя, орнамент і напис на золотому тлі на західній стіні собору (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 136). У квітні – вересні 1891 р. О. Мурашко виконав золочення і переробку кіотів на хорах (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 136).

У листопаді 1889 р. живописець Леонтій Кохно відкрив орнаменти на укосах стін на хорах; у травні 1889 р., липні та грудні 1891 р. Ілля Семенченко виконав розписи на укосах вікон головного вівтаря, підфарбовував стіни в соборі та сходи, що ведуть на хори; у грудні 1891 р. позолотник Антон Маленко визолотив іконостаси Андріївського і Миколаївського приділів (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 134; ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 136).

Позолотні роботи виконувалися майстрами в 1895 р.: А. Маленко в січні визолотив іконостаси нижніх приділів – Володимирського, преподобних Антонія і Феодосія Печерських; у березні – липні

Іван Шатров – визолотив головний іконостас (від заміни на новий іконостас у візантійському стилі його в 1894 р. врятувала резолюція київського митрополита Іоанікія); у червні – липні 1895 р. позолотник Михайло Алексєєчев виконав золочення 5-ти середніх куполів собору, а в серпні 1896 р. він золотив бічні куполи, прикрашені тоді зірками (нині куполи пофарбовані в зелений колір), і 8 гербів на дзвіниці (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 146; ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 153).

Протягом березня 1895 р. – серпня 1896 р. були створені композиції екстер'єру. Їх написав художник Терентій Цепенюк – так він підписувався власноруч (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 146). Він виконав 16 зображень для центрального купола, зображення херувимів на 32 дошках для купола, 96 зображень у ший 6-ти бічних куполів. Живописець також поновив фарбовий шар орнаментів і стін, промив мозаїки у вівтарі (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 146).

Для повноцінної картини історичного розвитку стінопису Софійського собору в ХІХ ст. важливим є питання атрибуції зображення на західній стіні центральної нави, знищеної у 1930-ті рр. Розв'язати його ми можемо завдяки дослідженню архівних матеріалів і введенню в обіг нових історичних відомостей. Хочемо зауважити: припущення, що це «Воскресіння», не відповідало ансамблю стінного малярства Софії, оскільки до нього уже входили дві композиції на тему Воскресіння Христового – по-перше, фреска ХІ ст. (в іконографічному ізводі «Зішестя в пекло»), поновлена лаврським художником Іринархом у період липня 1850 р. – вересня 1851 р., яку можна бачити на північній стіні трансепта і тепер, по-друге, написана тоді Іринархом композиція «Воскресіння Христове» на північно-західній стіні трансепта, яку в середині 1950-х рр. реставратори зафарбували нейтральним тоном і зараз ми знаємо її за архівними фотографіями (Бардік, 2019: 162, 191, 267, 279). Отже, іконографічну програму розписів могла доповнити сцена «Різдва Христового».

В архівних документах ми виявили свідчення, що в лютому 1895 р. професору А. Прахову було сплачено 200 руб. за написання «Різдва Христового» (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 146). А. Прахов не був художником-монументалістом, і ці гроші призначалися художнику, який міг би написати «Різдво Христове» за рекомендацією А. Прахова. Художника вдалося визначити: у жовтні та грудні 1898 р. була виплачена загальна сума 1 000 руб. В. Соніну за написання на західній стіні Софійського собору «Різдва Христового» (ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 151). Атрибуція знищеної композиції на західній стіні центральної нави Софійського

собору є такою: Володимир Сонін. «Різдво Христове». 1898. Олія.

Володимир Дмитрович Сонін – відомий український художник. Упевнені, що до робіт у Софійському соборі його було залучено не випадково: фаховий рівень він удосконалював у Київській рисувальній школі М. Мурашка. Успішна робота в Софійському соборі вплинула на творчу долю В. Соніна і на розвиток монументального живопису Києво-Печерської лаври. Наступного, 1899 р., художник розпочав масштабні роботи зі створення нового живопису екстер'єру Троїцької надбрамної церкви Лаври. У 1899–1902 рр. В. Сонін виконав розписи на фасадах церкви, написав багатофігурні композиції «Собор преподобних Ближніх печер» і «Собор преподобних Дальніх печер» на укосах стін біля входу на Верхню територію Києво-Печерської лаври. Вони збереглися і сьогодні зустрічають усіх, хто приходить до Лаври. Здобуті навички В. Сонін передавав учням, викладаючи в лаврській іконописній майстерні, плідно працюючи в царині монументального і станкового живопису, графіки, іконопису. Його твори, різні за жанрами і технікою, відзначені майстерністю виконання, зберігаються в колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника й експонуються на виставках (Івакіна, Батенко, Олексюк, 2019: 4–24).

Написане В. Соніним «Різдво Христове» можна вважати своєрідним фінальним акордом в історії монументального живопису Софійського собору

XIX ст. Надалі живописний вигляд Софії створюватимуть реставратори.

Висновки. Історію монументального живопису Київського Софійського собору суттєво доповнили введені в науковий обіг архівні дані. Протягом другої половини XIX ст. було створено нові розписи, поновлено стінопис та іконостаси, визолочені куполи. Визначено імена художників і майстрів, датування робіт. В оздобленні собору брали участь відомі українські художники: брати Микола й Олександр Мурашко, Володимир Сонін. Серед атрибутованих нами розписів другої половини XIX ст. – живопис Миколи Мурашка: композиції й орнаменти на фронтоні, розписи на бордюрах вікон західної стіни і дверей (1883), орнаменти в укосах стін барабана центрального купола (1889), «Спаситель» і орнаменти на західній стіні собору (1890); розписи у західній паперті художників І. Науменка, Рогожина, Шмідта (1888), орнаменти на укосах вікон головного вітваря І. Семенченка (1891), композиція В. Соніна «Різдво Христове», виконана на західній стіні центральної нави (1898); зовнішні композиції на шиях куполів, які написав Т. Цепенюк (1895–1896). Друга половина XIX ст. стала завершальним періодом у створенні монументального малярства храму Св. Софії. Досліджені живописні роботи в Київському Софійському соборі вплинули на живопис храмів Києво-Печерської лаври: сприяли зміні живописної декорації Успенського собору та створенню нових композицій екстер'єру Троїцької надбрамної церкви в кінці XIX – на початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бардік М. А. Оновлення монументального живопису Успенського собору Києво-Печерської лаври і Софії Київської в першій половині XIX століття : монографія. Київ : ТОВ «Київська Друкарська Мануфактура», 2019. 310 с.
2. Вздоров Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. Москва : Искусство, 1986. 384 с.
3. Державний архів м. Києва. Ф. 3 Києво-Софійський кафедральний собор: 1) оп. 1, спр. 250, 2) оп. 1, спр. 273, 3) оп. 1, спр. 289; 4) оп. 2, спр. 103, 5) оп. 2, спр. 128, 6) оп. 2, спр. 131, 7) оп. 2, спр. 134, 8) оп. 2, спр. 136, 9) оп. 2, спр. 146, 10) оп. 2, спр. 151, 11) оп. 2, спр. 153.
4. Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство : Статьи и материалы. Москва : Наука, 1978. 335 с.
5. Марголіна І. Є. Художник Іван Селезньов та його сакральний живопис у Софії Київській. *Софія Київська у новітніх дослідженнях. Колективна монографія*. Вінниця : ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 120–137.
6. Остапчук А. 30.09.2009. «Крещение» и «Сретение» вновь появляются на стенах Софии». URL: <https://www.religion.in.ua/zmi/2017-kreshhenie-i-sretenie-vnov-royavlyayutsya-na.html> (дата звернення: 12.02.2020)
7. Петров Н. Об упраздненной стенописи великой церкви Киево-Печерской Лавры. *Труды Киевской духовной академии*. 1900. № 4. С. 579–610.
8. Рясная Т. М. Сюжети І. Ф. Селезньова, відкриті нещодавно на стінах Софії Київської. *Могілянські читання 2009 року* / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Київ : Фенікс, 2010. С. 235–240.
9. Сонін Володимир Дмитрович: життя та творчість художника. Альбом-каталог / авт.-упоряд. І. Івакіна, Н. Батенко, І. Олексюк. Київ : Фенікс, 2019. 72 с.
10. Шероцкий К. В. Киев : путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями. Киев : Фото-лито-тип. С. В. Кульженко, 1917. 356 с.

REFERENCES

1. Bardik, M. A., 2019. Onovlennia monumentalnoho zhyvopysu Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry i Sofii Kyivskoi v pershii polovyni XIX stolittia : monohrafiia [Renewal of Mural Paintings in the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral and Kyiv St. Sophia Cathedral in the First Part of XIX Century : monograph]. Kyiv: TOV "Kyivska Drukarska Manufaktura". [in Ukrainian]
2. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva [State archives of Kyiv]. Fund 3 Kyievo-Sofiiskyi kafedralnyi sobor [Kyiv St. Sophia Metropolitan Cathedral]: 1) s. 1, r. 250, 2) s. 1, r. 273, 3) s. 1, r. 289; 4) s. 2, r. 103, 5) s. 2, r. 128, 6) s. 2, r. 131, 7) s. 2, r. 134, 8) s. 2, r. 136, 9) s. 2, r. 146, 10) s. 2, r. 151, 11) s. 2, r. 153. [In Russian]
3. Ivakina, I. & Batenko, N., Oleksiuk, I., 2019. Sonin Volodymyr Dmytrovych: zhyttia ta tvorchist khudozhnyka. Albom-kataloh [Sonin Volodymyr Dmytrovych: artist's life and artwork. Album-catalog] Kyiv: Feniks. [in Ukrainian]
4. Lazarev, V. N., 1978. Vizantiyskoe i drevnerusskoe iskusstvo : Stati i materialy. [Byzantine and Ancient Russian art: Articles and Essays]. Moscow : Nauka. [In Russian]
5. Marholina, I. Ye., 2018 Khudozhnyk Ivan Seleznov ta yoho sakralnyi zhyvopys u Sofii Kyivskii [The artist Ivan Seleznov and his sacred painting in Kyiv St. Sophia Cathedral]. *Sofia Kyivska u novitnikh doslidzhenniakh. Kolektyvna monohrafiia* [Kyiv St. Sophia Cathedral in the latest researches. Collective monograph]. Vinnytsia : PrAT "Vinnytska oblasna drukarnia", pp. 120–137. [in Ukrainian]
6. Ostapchuk A. 30.09.2009. "Kreshchenie" i "Sretenie" vnov poyavlyayutsya na stenakh Sofii ['Baptism of Our Lord' and 'Presentation of Our Lord' reappear on the Sophia walls]. URL: <https://www.religion.in.ua/zmi/2017-kreshhenie-i-sretenie-vnov-poyavlyayutsya-na.html> (Accessed: 12.02.2020). [in Russian]
7. Petrov N. Ob uprazhnennoi stenopysy velykoi tserkvy Kyevo-Pecherskoi Lavry [About the Liquidated Mural Painting of the Kyiv-Pechersk Lavra's Great Church]. *Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii*. [Studies of Kyiv Theological Academy] 1900. № 4, pp. 579–610. [in Russian]
8. Riasnaia, T. M., 2010 Siuzhety I. F. Seleznova, vidkryti neshchodavno na stinakh Sofii Kyivskoi. [Plots by I .F Seleznov were recently revealed on Kyiv St. Sophia Cathedral walls]. *Mohylianski chytannia 2009 roku / Natsionalnyi Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnyi zapovidnyk* [Mohyla Reading, 2009 / National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve]. Kyiv: Feniks, pp. 235–240. [in Ukrainian]
9. Sherotskyi, K. V., 1917. Kiev: putevoditel s planom g. Kieva i 58 illyustratsiyami [Guide with a plan of Kyiv and 58 illustrations]. Kyiv: Foto-lyto-tyt. S. V. Kulzhenko. [in Russian]
10. Vzdornov, G. I., 1986. Istorija otkrytija i izuchenija russkoj srednevekovoj zhivopisi. XIX vek [The History of the Revelation and the Research of Medieval Russian Painting. XIX century]. Moscow: Iskusstvo. [In Russian]